

VOOR EEN CONCREET EUROPA

Er was vorige week maar één grapje van EU-voorzitter Juncker voor nodig om de vlam opnieuw in de Europese pan te doen slaan. 'Ik zal mij vandaag in het Frans uitdrukken, want langzaam maar zeker verliest het Engels aan belang in Europa,' zo begon hij zijn toespraak (inderdaad in het Frans) bij een debatbijeenkomst in Florence. Het huis was te klein, binnen en buiten de sociale media. Of Juncker helemaal gek of gewoon dronken was geweest, tweette de een. 'De zoveelste aanval vanuit Europa op Engeland,' zo reageerde de ander, vooral aan gene zijde van het Kanaal. Eén ding maakte deze storm in een glas water overduidelijk: waar de verhoudingen verzuurd zijn, moet je niet aankomen met ironie.

Dat de verhoudingen verzuurd zijn, kan niemand zijn ontgaan. Nog maar twee dagen geleden werd in Frankrijk de vrees afgewend dat het land onder een nieuwe, eurofobe presidente de weg zou inslaan naar een afscheid van Euro-munt, Schengenverdrag en misschien wel een Frexit *tout court*. In het verlengde van eerdere verwachtingen van een Grexit, een Spexit en zelfs (wat God verhoede) een Nexit, zou een dergelijke Franse *Alleingang* op niet heel erg lange termijn de doodsteek betekend hebben voor het Europese project, dat immers – in de woorden van Robert Schuman van 9 mei 1950 – in de eerste plaats diende 'om Frankrijk en Duitsland nader tot elkaar te brengen'. In vergelijking daarmee is de Brexit die een klein jaar geleden op het nippertje zijn beslag kreeg maar klein – of misschien moet ik in stijl blijven en zeggen: maar lauw – bier.

De verzuring van de verhoudingen tussen de Europese lidstaten is echter niet het grootste probleem waarmee de EU momenteel kampt. Dat is de verzuring van de verhouding tot de EU *binnen* de lidstaten, die in sommige delen van de bevolking tot een scherpe euroscepsis (of erger) heeft geleid. Dat is opmerkelijk. Nog in 2004 trachtte de Nederlandse regering het Europese sentiment onder de burgers op te krikken onder de slagzin *Europa: best belangrijk*: waarschijnlijk de slapste slogan uit de hele politieke geschiedenis. De Nederlandse burgers reageerden met een al even slappe (en verdiende) desinteresse: niet omdat de EU hen gestolen kon worden, maar omdat het bestaan ervan nog als volstrekt vanzelfsprekend werd ervaren.

Den jaar later was, met het referendum over een voorgenomen 'Europese grondwet' (zowel in Nederland als in Frankrijk) die stemming geheel omgeslagen. Daarin kwam niet een euroscepsis naar voren die al jarenlang onderhuids woekerde. Er kwam wèl een onbehagen in naar voren dat al veel langer in de *nationale* samenleving bestond (Pim Fortuyn en Theo van Gogh waren nog maar kort daarvoor vermoord) en dat door populistische politici min of meer bij toeval op Europa werd gericht.

Succes leek daarbij verzekerd, want de EU is een willig slachtoffer dat zichzelf nooit goed heeft leren aanprijzen: ze mocht eens overkomen als 'arrogant'. Dat dat succes niettemin beperkt bleef (nog altijd is een aanzienlijk deel van de Europese en ook de Nederlandse bevolking een – meer of minder enthousiast – voorstander van de EU) zou je op grond van alle roeag en opgewonden standjes in het publieke debat wel eens vergeten.

Het is dan ook niet gering wat in de afgelopen (ruime) halve eeuw op het Europese grondgebied tot stand is gebracht. Wie de staat ervan opmaakt ziet een droom gerealiseerd die de grondleggers van de unie zich zelfs op hun meest utopische momenten nauwelijks hadden durven toestaan.

Vóórdat ik aan mijn kritische analyse van de staat van de EU begin, wil ik eerst dáárop de nadruk hebben gelegd, omdat deze simpele feiten vandaag de dag gemakkelijk als vanzelfsprekend, onbetekenend en daarom de moeite van het noemen niet waard worden afgedaan. Nee, deze prestaties zijn niet vanzelfsprekend: daarover laat de geschiedenis van dit continent geen twijfel bestaan. Als Europa vandaag de dag één vorm van morele decadentie verweten kan worden, dan is het wel de gezapige gemakzucht waarmee het zijn eigen geluk als nulgraad en uitgangspunt (misschien zelfs als van God gegeven *recht*) beschouwt, in plaats van als moeizaam bevochten en gemakkelijk weer verloren – voor de huidige generaties grotendeels onverdiend – privilege.

Dat gezegd zijnde, is het goed om een stapje terug te doen. Je kunt veel kritiek op de huidige EU immers wel met goede argumenten weerleggen, maar daarmee is het onbehagen daarover nog niet weg. Ik zou uit dat onbehagen twee elementen naar voren willen halen die daarvan misschien niet dé kern vormen, maar wel met grote regelmaat de kop opsteken – en daardoor misschien een doorgang openen om wèl tot de kern te komen.

Het eerste uit zich in het verwijt dat de EU een kapitalistisch project zou zijn, dat slechts de belangen van bedrijven en ‘het grootkapitaal’ voor ogen zou hebben. Het tweede is sociaal-cultureel van aard: onder de richtlijnen van de EU zou Europa langzamerhand haar diversiteit te verliezen en ziet de burger zich langzamerhand vervreemd van de eigenheid van zijn bestaan als Nederlander (en dus niet Italiaan) of Spanjaard (en dus niet Zweed of Deen).

Dat de EU zich in de afgelopen decennia ontwikkeld heeft tot een vehikel van neo-liberale politiek (al dan niet ‘in dienst van het grootkapitaal’) lijkt me moeilijk te weerspreken. Verrassend is dat, vanuit de aanvankelijke inspiratie van dat project, wel. Schuman spreekt in 1950 juist uitdrukkelijk over ‘solidariteit’ als kernwaarde, al lijkt hij daarmee vooral de solidariteit tussen naties mee te bedoelen (het woord valt in de context van de eerder genoemde toenadering tussen Duitsland en Frankrijk).

Niettemin heeft de EU veel betekend voor de bescherming van de burger en de werknemer: dat zullen de Britse arbeiders en uitkeringsgerechtigden nog wel merken na de Brexit die – ironisch genoeg – juist door hen werd gesteund. Dat het aanvankelijk sociale project van Europa terecht kwam in het vaarwater van een liberaal neo-kapitalisme is dan ook slechts in beperkte mate te wijten aan dat Europese project zelf. Het is, integendeel, veeleer een gevolg van het *democratische* karakter van de EU, dat door haar tegenstanders overigens consequent wordt geloochend maar dat niettemin in de afgelopen decennia alleen maar steeds verder is bekrachtigd. Het was deze – deels directe, deels indirecte – democratie die tot gevolg had dat de koers van de EU meebewoog met de koers die in de lidstaten door het electoraat zelf bepaald werd.

Het is geen nieuws dat liberale partijen daarin sinds de jaren ’80 hebben getriomfeerd. Wie *nationaal* liberaal stemt, moet niet verbaasd zijn wanneer die stem vervolgens doorsijpelt naar het hogere niveau van het Europese overlegorgaan. Niet omdat de EU zelf *wezenlijk* daardoor wordt gekenmerkt, maar juist omdat de invloed van de *kiezer* (direct via het Europees Parlement, indirect – en belangrijker – via de stem van zijn eigen regering) deze met almaar groter gewicht zelf in die richting stuurt.

Enigszins ironisch is het verwijt van neo-kapitalisme aan de EU, door een kiezer die zélf steeds liberaler stemt, dus wel. Maar tegelijk wreekt zich hier wel een manco in het Europese project dat aanvankelijk een sterktepunt leek. Hoe christen-democratisch de aanvankelijke ideeën over een verenigd Europa ook geweest mogen zijn, lijkt marsroute volgens welke de eenheid en 'solidariteit' daarvan vorm moest krijgen veeleer marxistisch geïnspireerd. Eerst zouden de economieën van de (kern)landen aan elkaar gekoppeld moeten worden; daarna zou ook een inhoudelijk, culturele en morele toenadering volgen. De economische 'onderbouw' bepaalt de culturele 'bovenbouw': dat is het marxistische eraan.

Voor die marsroute waren goede gronden. Er moest kort na de Tweede Wereldoorlog krachtig en concreet worden gehandeld – en dan lag het voor de hand te beginnen bij de materiële infrastructuur zonder welke een *oorlog* ondenkbaar is. Maar een dergelijke economische en technocratische benadering heeft wel het nadeel dat ze in grote mate waarden-vrij is. 'Economie' op zich zegt nog niet zoveel; de vraag hoe die economie filosofisch, ethisch, religieus en cultureel wordt ingericht bepaalt uiteindelijk hoe het leven van de individuele burger én de gemeenschap van de unie eruit komt te zien.

Pas laat is men zich in Europa daarover vragen gaan stellen. Wat de ideële *grondslag* van de unie moet zijn, komt pas werkelijk ter tafel wanneer er na bijna een halve eeuw een Europese Grondwet daagt – en we weten hoe het daarmee is afgelopen. Sindsdien omarmt de EU wel hooggestemde principes als non-discriminatie, geslachtelijke gelijkheid, verdraagzaamheid en meer van dat fraais, maar een verwijzing naar de *geschiedenis* van deze idealen (voortgekomen uit de christelijke of joods-christelijke traditie) mocht in de preambule van de constitutie uitdrukkelijk *geen* plaats krijgen.

Dat laatste is even begrijpelijk als wonderlijk. Begrijpelijk omdat een zich steeds verder ontkerstenende achterban zich daardoor ofwel buitengesloten ofwel onder ongewenste noemer *ingesloten* vreesde te worden. Het gevolg daarvan was echter wel dat deze Europese waarden op het toneel verscheen als een uit het niets geboren, in volle wapenrusting ter wereld gekomen werkelijkheid, zoals volgens de Griekse mythologie de geboorte van de godin Athene was geweest (voorzichtigheidshalve spreek ik hier, zoals u zult begrijpen, maar niet over een maagdelijke geboorte...)

Veeleer lijkt dat humanistisch ideaal te zijn voortgekomen uit een soort 'zuivere rationaliteit' die even tijdloos als plaatsloos is. Wie op redelijke wijze nadenkt over het bestaan van mensen en gemeenschappen komt vanzelf tot het *rationele* stelsel van waarden en moraal dat wij nu 'humanistisch' of 'verlicht' noemen, zo redeneerden filosofen in de 18de (de 'verlichte') eeuw. En zo redeneerde ook het Franse Republikenisme, toen het in 1789 komaf had gemaakt met het *Ancien régime* dat stevig geworteld was geweest in de geschiedenis én de plaatsgebondenheid van de natie, om daar een politiek en moreel stelsel tegenover te zetten dat – *als* product van de zuivere rede – vanuit haar eigen aard *universeel* moest zijn. Religie kwam daar net zo min aan te pas als historie of locale specificiteit – of het moest de kortstondige Cultus van de vergoddelijkte Rede zelf zijn.

Zo radicaal geschiedloos (of, zo men wil, apocalyptisch) als de Franse Revolutie wilde zijn, heeft de Europese Unie nooit durven worden. Zij heeft althans in 1950 (Schuman), 1951 (EGKS) of 1957 (EEG) niet de kalender opnieuw laten beginnen bij een soort Europees nuljaar. Maar eenzelfde neiging tot abstract universalisme kunnen we wel terugvinden in de homogeniseringstendens die velen in haar richtlijnen en bepalingen menen te kunnen ontwaren. Die egalisering bevordert enerzijds de samenwerking en maakt anderzijds het economisch functioneren van deze statenbond steeds gemakkelijker – zo legt de EU geduldig uit. Dat heeft haar burgers geen windeieren gelegd, maar heeft wel tot gevolg gehad dat de beslotenheid van de *habitat* of *Heimat* van diezelfde burger is opengebrouwen en zich ingeschaald heeft gezien in een veel groter kader van niet alleen wetten en regels, maar ook economische verhoudingen – inclusief de daarbij behorende, soms onthutsende concurrentie.

Ook in dat opzicht vormt de EU eerder een herhaling van de geschiedenis dan dat zij zelf radicaal nieuwe historie schrijft. De integratie die het continent nu ondergaat is in veel opzichten een uitvergroete herneming van de ingrijpende *natie-vorming* die zich in veel Europese staten heeft afgespeeld tussen de zeventiende en negentiende eeuw. Het is vandaag de dag nog maar moeilijk voorstelbaar hoe verdeeld en verschillend het land dat wij nu Nederland noemen zo'n twee, drie eeuwen geleden nog was. Homogenisering van tijd, van munt, van wetten, en zelfs van taal hebben in die periode de mogelijkheid geschapen voor het feit dat wij ons nu 'Nederlanders' kunnen voelen, als overkoepeling van het feit dat wij daarnaast ook nog Limburger, Amsterdammer of Tukker zijn. Wat men van de veelomstreden 'Nederlandse identiteit' ook vinden mag, *iets* is ons gaan binden in een gemeenschappelijkheid die relatief jong maar nu voor ons vanzelfsprekend is – ook al blijkt het af en toe nog steeds nodig de woorden van sommige landgenoten op de televisie te ondertitelen.

De Europese integratie zou onder een dergelijk licht moeten worden gezien. Ik denk dat ze daarmee veel van haar angstwekkendheid zou verliezen. Kennelijk is het op nationaal niveau mogelijk een lotsverbondenheid te ervaren zonder dat de *locale* verbondenheid en identiteit daarin verdwijnt. De Europese identiteit hoeft niet op gespannen voet te staan met gevoelens van nationale eigenheid, zoals het Nederlanderschap zich best verdraagt met het feit dat de ene Hollandse burger hartstochtelijk voor Feyenoord en de andere voor Ajax – of desnoods Excelsior – is.

Toch wordt de EU vaak om haar veronderstelde gelijkenschakelingstendens gevreesd. En ook al is zij vaak een mythe of moet de oorzaak daarvan in heel andere echelons worden gezocht, zij kan niet zonder meer aan die schijn voorbij gaan – des te meer omdat deze wel degelijk raakt een kern in haar opzet, die zowel een sterkte maar ook een zwakte is.

De sterkte is gelegen in de rationalistische transparantie van een voor iedereen op gelijke wijze geldende wet- en regelgeving, conform het *morele* axioma van universele gelijk(waardig)heid tussen

mensen dat sinds ruim twee eeuwen in Europa onbetwistbaar is. Tegelijk zien wij echter ook hoe een dergelijk bestel van 'gelijke monniken, gelijke kappen' tot *cultureel* onbehagen kan leiden, wanneer het wordt opgelegd aan samenlevingen die in een aantal opzichten volstrekt *verschillend* zijn. Dat dit zelfs binnen het Koninkrijk der Nederlanden het geval is, moge blijken uit de weerstand waarop het in Nederland inmiddels algemeen aanvaarde homohuwelijk ondervindt in de Caribische rijksgebieden, die strikt genomen inmiddels 'gewone' Nederlandse gemeenten zijn.

Natuurlijk kunnen wij dit Caribisch verzet disqualificeren als uitingen van een 'achterlopende' moraal – waarbij we wel eens vergetens hoe recent de *Nederlandse* homo-vriedelijkheid pas is. Maar dat neemt het culturele onbehagen niet weg, en minder nog de ervaring door een 'vreemde' cultuur te worden gedirigeerd in een richting die men (nog) niet wil. Het verzet binnen de *Europese* lidstaten dat vanuit het 'eigene' van de cultuur wordt aangetekend tegen een als 'bemoezuchtig' ervaren Brussel is daarmee goed te vergelijken. Zelfs wanneer de bestuursorganen van de EU op redelijke grond het *gelijk* van hun bepalingen kunnen staven, ziet het zich soms geconfronteerd met een hardnekkige gevoel op *locale schaal* vanuit een 'vreemde overmacht' te worden 'gepiepeld'.

In eerste instantie lijkt er voor een rechtsorgaan dat een eenheid wil zijn (of het nu een staat of een Europese unie is), geen andere mogelijkheid dat de *algemeengeldigheid* van haar wetten en regels rigoreus te handhaven. Maar is dat wel zo? Wie nader toeziet, kan immers constateren dat zelfs de meest centralistische staat van Europa, de Franse Republiek, zich niet altijd aan dit beginsel van universele gelijkheid houdt. Om opnieuw een omstrede voorbeeld te noemen: in weerwil van zijn 'humanistische' wetgeving ten aanzien van de behandeling van dieren staat Frankrijk daarop wel degelijk uitzonderingen toe op grond van lokale traditie en identiteit. In het zuid-westen en zuid-oosten van het land is het stierengevecht nog altijd toegestaan, in het hoge noorden (veel minder bekend) zelfs nog het hanengevecht – dat op de rest van het grondgebied streng verboden is.

Hoe schokkend voor sommigen onder u misschien ook, deze wettelijke uitzonderingen binnen een bij uitstek gehomogeniseerd rechtsbestel als het Franse maken duidelijk maken dat ook de wet- en regelgeving van de EU zich meer aan lokale omstandigheden, tradities, gevoeligheden en zelfs morele verschillen gelegen kan laten liggen dan uit naam van haar strikte gelijkheidsbeginsel mogelijk lijkt. Daarbij tekent zich op *ruimtelijk* vlak een dimensie af die we eerder in het *tijdsvlak* zagen: de abstracte algemeenheid van de Europese beginselen komen in botsing met de grond waarop deze beginselen eigenlijk rusten. In de tijdslijn knoopt zij aan bij de christelijke traditie die in de constitutie van de EU echter niet meer genoemd mag worden. In de ruimtelijke lijn botst zij op de morele en culturele traditie die het leven op *deze* plek (en niet een andere) tot iets anders maakt dan het leven in de algemeenheid binnen wat wel 'de Europese ruimte' wordt genoemd.

Ik heb met deze uiteenzetting veel geëist van uw abstractievermogen. Wat ik heb willen laten zien is dat de EU in de architectuur van haar denken vooral een (laattijdig) product is van een 18de-eeuws verlichtingsdenken dat zich (nog) niet heeft laten corrigeren door het complement van het 18-19de-eeuwse *romantische* besef van tijd en plaats in hun *specificiteit*. Het gevolg daarvan is dat de

waarden die de EU in haar *feitelijke* (wetgevende) optreden uitdraagt al even tijd- en plaatsloos zijn – omdat hen slechts de legitimiteit van een algemene ratio wordt toegestaan. En het gevolg *daarvan* is weer dat zij zich kenmerken door een verregaande bloedloosheid – die ongetwijfeld bijzonder redelijk en deugzaam is, maar die niemand werkelijk in het hart sluit.

De historische oorzaak van deze bloedloosheid is de economische (eerder noemde ik haar ‘marxistische’) aanzet waarmee de Europese Gemeenschap zich, ironisch genoeg, juist in de ‘harde’ werkelijkheid van Kolen en Staal een stevig dacht te verankeren. Het economische denken is immers bij uitstek een denken in termen van ruil en nut, niet in die van grond en ultieme betekenis. Het bestiert het mechaniek van het samenlevingsproces, maar raakt niet aan de zin of de uiteindelijke vervulling daarvan. Het is pragmatisch, maar stelt niet de vraag naar het ‘waartoe’ – omdat het het antwoord op de vraag overlaat aan het vrije spel der meningen, in een circulatie van argumenten waarvan het wel de regels bepaalt maar waarin het zelf geen standpunt inneemt.

Sommige goede verstanders onder u zullen in die laatste woorden misschien de analyse horen doorklinken waarin de Canadese filosoof Charles Taylor het manco van het hedendaagse morele discours en vooral dat van de filosofische ethiek bekritiseert. In de loop van de 20ste eeuw is de ethiek opgehouden de vraag te stellen naar wat het goede leven *is*, aldus Taylor, om zich uitsluitend nog bezig te houden met de procedurele vraag *hoe* daarover op een geregelde manier te discussieren valt. Wát daarbij in de discussie in het spel wordt gebracht, wélke waarden men verdedigt en op welke fundamenten die teruggaan, zijn geen voorwerp van filosofische weging meer maar nog slechts standpunten die (als waren het economische goederen) worden uitgewisseld.

Taylor brandmerkt deze filosofische wending tot het procedurele als een vorm van wijsgerige plichtsverzaking. Of men ten aanzien van de EU zo hard zou moeten oordelen, weet ik niet. Maar ook zij lijkt bevangen te zijn door een angst verder te gaan dan het functioneren van de regel en de wet, waarvan zij de universaliteit niet durft te doorbreken ten gunste van een verworteling in de specificiteit van *plaats* en tijd (of geschiedenis). Deze vrees is vanuit bestuurlijk en politiek oogpunt gezien weliswaar begrijpelijk – want een afwijking van het universalisme en generalisme compliceert de situatie eindeloos, terwijl zij (met 28 of 27 lidstaten) al zo gecompliceerd is, en de realiteit gebiedt te erkennen dat de betreffende naties en geïnteresseerden willen weten waar zij aan toe zijn.

Maar deze rationele evenwichtigheid betaalt het Europese project wel met een verlies aan realiteitszin volgens een *andere* betekenis van dat woord: het onder de Europese bevolking levende besef dat deze droom van vrijwillig en tot wederzijds voordeel aaneengeklonken staten werkelijk geworteld is in een Europese *werkelijkheid*, die niet alleen een *gedachtenconstructie* zonder tijd of ruimte is, maar aan haar geschiedkundige afkomst en locale diversiteit onvermijdelijk iets van haar logische en wettelijke onwrikbaarheid moet prijsgeven. Alleen wanneer de EU dit besef in haar ‘constitutie’ toelaat, zal zij werkelijk een Europese *realiteit* kunnen worden – al is die realiteit altijd doorschoten door de onbestemdheid die nu eenmaal het *echte* menselijke leven kenmerkt. Zij doet er dus beter aan het verwijt van abstractie en wereldvreemdheid ter harte te nemen – opdat de droom die Schuman in haar zag ook werkelijk een *concrete en geïncarneerde* droom kan worden in dit stukje van de wereld.

Stelling: naast de droom van de Verlichting moet de EU ook de droom van de Romantiek omarmen.
Naast eenheid en gelijkheid moet zij ook ruimte scheppen voor diversiteit en ongelijkheid.